

Szakmatörténet

Ajtók és szerelvényeik – régen

Az ajtó szón a köznyelv – hasonlóan az ablakhoz – inkább a használat során nyíló-csukódó szárnyat vagy táblát (szárnyakat, táblákat) érti, mint magát az egész konstrukciót.

A bő százharminc éve megjelenő első magyar nyelvű szakkönyvben is találkozunk ezzel a szemlélettel. „Az épületek szilárd falait, kerítéseit stb. tudvalevőleg nyílásokkal kell ellátni, hogy azokon át a kívülről körülzárt helyiségekbe lehessen jutni, és hogy maguk a helyiségek közt is lehetővé tétessék a közlekedés. Az ilyen nyílásokat mozdítható részekkel, ajtókkal vagy kapukkal szerelik föl, hogy szükség szerint nyithatók és elzárhatók legyenek.” (Frecskay János: Az épületasztaloság, Bp., 1883). Ezen az ösztönös, ám hiányos értelmezésen aztán hamar túl kellett lépnie a szerzőnek, amikor a szerkezetekre, azok bemutatására és magyarázatára került sor.

Az ajtók két fő része, természetesen a tok és a szárny, amiket szerelvények kötnek egymáshoz, s más szerelvények biztosítják a további rendeltetés szerinti használatát. A szárny súlyát szerelvények – pántok – közvetítik a tokra, s azon át az épület falaira vagy más tartószerkezetére. A pántok úgy biztosítják a szárny mozgatását – nyitását, csukását –, hogy annak tokhoz való viszonya – kötött helyzete – nem változóan biztosított legyen.

Ezek a pántok az ajtók és ablakok legfontosabb szerelvényei. Kettős szerelvények, hiszen egyik felük a tokhoz kötődik, a másik a szárnyhoz. Megbízható, pontos, jó kivitelű és fölszerelésük az ajtó használhatóságának alapfeltétele.

Más feladatra valóik, s nem kevésbé fontosak a záró szerelvények, amivel az ajtó becsukás utáni zártságát kívánjuk velük biztosítani. A zárok, reteszek fejlődésének története szakmánk érdekes, tanulságos fejezete.

Néhány további szerelvény az ajtót erősít(het)i, használatát könnyít(het)i. Nemcsak egy-, hanem kétszárnyú ajtókat is használunk. A kilincses vagy nyíló szárnyat a korábban már reteszekkel rögzített „másik” szárnyhoz csukhatjuk vagy zárhatjuk, ami egy új

szerelvényfésülés. A szárnyak felett lehet tokosztó, s a fölött rács vagy ablak, ami biztosítja a mögöttes tér világítását, szellőzését. A különleges funkciójú lengő-, forgó-, toló-, harmonikaajtók mind-mind sajátos szerelvényeket kívánnak, hogy a nevükben szereplő elvárásoknak megfelelhessenek.

Az ajtók története messzi múltba vezetne, hiszen valószínű, hogy a használatukra való igény egykorú az épületekkel. Az épületek ajtónyílását az őskorban, majd az ókorban takarhatta állatbőr, valamilyen textíliével (ahogyan az ázsiai nomádoknál ez máig gyakori), vesszőfonat, nád stb.

A fából készült ajtó – és sok más, egyéb fából készült alkotmány – technikai előfeltétele kétségtelenül a fémszerszámok megjelenése s célszerű használatuknak a megismerése, megtanulása volt. Ez a feltétel az ókor korai kultúráiban kb. hatezer éve adatott meg, és évezredek alatt, a folyamatos fejlődés révén teljesült.

A fa megmunkálására alkalmas első szerszámkészlet minden darabja ismert volt már a kőkorszakban is. Ezek a régészet bizonyossága szerint a kalapács (ütleg), a balta, a kés, a fűrész, a véső, a kaparó és a fúró. Fémről készült utódjaikat alaposan át kellett alakítani – elsősorban az élszögek karcsúsításával –, hogy alkalmassá váljanak a fa forgácsolására. Ez a szerszámkészlet mai fogalmaink szerint ácsmunka végzésére alkalmas. A fejlődés lassú, de töretlen volt. A folyamközi kultúrák népei már tudtak

▶ 1. kép: hosszú pántos deszkaajtó és kétszárnyú, keretbetétes ajtó (Képes Krónika, 1360-70)

▶ 2. kép: egyszerű és mintás, neogótikus hosszú pántok (Mátyás-templom, ált. restaurálás, Bp., 1880/2010)

► 3. kép: keresztpántok és kulcspajzok a lékai vár gyűjteményében (volt Vas vm. XVI–XVIII. sz.)

► 4. kép: mai bevéső ajtózárral, szétszedve, a működés érzékeltetésével.

esztergálni, a görögöknél jelent meg a gyalu, s a római asztalos műhelyének szerszámkészletét csak a középkor végén, az újkor elején érte el újra Európa. A fizikai munkát a görögöknél rabszolgák végezték, és a szakmák fejlettségét mutatja, hogy az asztalosság már akkor és ott elkülönült bútór- és épületasztalosságra. A fémek megismerése után, fémből természetesen nemcsak fegyverek, szerszámok és más fontos dolgok készültek, hanem sok egyéb mellett, az asztalos számára oly fontos szerelvények is. Ezek ára természetesen nagyon magas volt, és bár ez csökkent az idők során, az ipari forradalomig lényegében így maradt. A régészek sokáig álltak értetlenül a klasszikus kincsleletek mellett/között többször talált, teli-korsó szögek előtt, mígnem kiderült, hogy régen, a kézi kovácsolás korában, nem inflálódó, tehát örök használati értéke okán régi korokban a szög is kincsnek számított. Róma bukásával, a népvándorlás zajos századaiban a birodalomban megszokott biztonságos lét megszűnt, az életszínvonal visszazuhanhat egy sokkal alacsonyabb szintre. Az adminisztráció széthullott, az igényes, fizetőképes kereslet megszűnt, a szakmai tudás is a feledés homályába veszett.

Az újonnan születő Európa lassan talált magára. Az első ezredforduló körül már folyamatosan nőtt az építkezések száma, a királyi és egyházi központoktól az urak és földbirtokosok váraikig, lakóépületeiig. A néptömegek is letelepedtek, és igyekeztek lakóhelyet teremteni a fejük fölé. Ebből az időből nagyon kevés hiteles ismeretünk van, főleg az épületekről és azok ajtóiról – a kutató következtetésekre kényszerül.

Az első szakmailag is értelmezhető ajtót is mutató képeket a Képes krónikából ismerjük (1360–70). Ez az itáliai Aquileia várának Attila általi ostromát ábrázolja (1. kép). A várkapu kétszárnyú keretbetétes (vagy annak látszó) szerkezetű, s a várban belül is látható egy hosszúpántos deszkaajtó. Ez a szakmai színvonal szakmatörténeti szempontból mai tudásunk szerint hiteles. A krónika készítési idejére esik az asztalosság születése Közép-Európában. A kor egyik nagy szakmai felismerése és eredménye a mérettartó, keretbetétes lapok (természetesen ilyen ajtólapok is) készítése volt.

Abban a korban az ácsolt technikával készített ajtó tokja faragott gerendából készült, neve máig ácsatok. A gerendát fejszéval való

durva alakítás után bárdal faragták simára és egyenesre, de ez a felület a gyalulthoz képest mindig durva volt! Az ajtólap szintén hasított és faragott, deszkaszerű szelvényekből összeállított, hevederekre szögelt lap volt. Később – mind a mai napig – az ácsatok és ajtaja már nem faragott, hanem fűrészelt anyagból (gerendából és deszkából) készül, s felületük ma is durvább a gyalultnál.

Az ácsatok a XIII–XIV. században kapott vasalást. A főt említett szerelvénypár rendszerint egy pár ujjnyi vastag pipaszög, egy-egy hosszú pánttal. A pipaszöget verték az ácsatokba, a hosszú pántot pedig az ajtólapra, hogy aztán föl lehessen azt akasztani általa a tokra. A hosszú pánt fogta, erősítette az ajtólap deszkáit. Elágazó mintái nemcsak díszítették az ajtólapot, hanem védtek is a betörés ellen (2. kép). A hosszú pánt nemcsak gazdag, rangos környezetben került használatba, hanem gazdasági épületeken is: pince, kamra, istálló, magtár stb. A pántok felszerelése pontosan szinte lehetetlen volt, s emiatt két pántnál többet alig lehetett egy tengelybe hozni. Igazításuk, hajlításuk a vastagságuk miatt szintén nem ment, ezért aztán a bevéső pántok megjelenése – a XVIII. sz. közepe – előtti időből alig találni hárompántos ajtót. A hosszú pántot a keresztpánt akkor követte, amikor az ajtólap, deszkából összeállított tábla helyett keretbetétes lapként jelent meg. Ez a konstrukció évszázadokra meghatározta a tárolóbútorok, az ajtólapok és más, síkírányban állandó méretet kívánó gyártmányok felépítését. A keretbetétes ajtólapok „erős” váza a keret vagy keretmű volt, s ezekbe a befoglaló keretmezőkbe építették be az annál vékonyabb betéteket. Az ajtólapot tartó pántok formáját az erős kerethez kellett igazítani, így született meg a reneszánsz idején a keresztpánt. A növényi inda formáját utánzó keresztpánt az egész történelmi országban divatos volt, régi ajtókon máig gyakran lehet látni. Gazdagabban formált, alakított változatai rangos épületekben is megállják a helyüket, de a dús, túldíszített pántok sem ritkák (3. kép).

Látványos volt a zárrak fejlődése. Az ajtó zárása kezdetben nem lehetett több, mint az ajtószárnynak egy alkalmas méretű karóval való betámasztása. Hadjárás vagy egyéb támadás esetén, keresztben elhelyezhető gerendaretesz védett ideig-óráig. Később jelent meg a kezdetben csak belülről mozgatható, kovácsolt